

dirilməsi bu bayramın ilin ən əziz günü hesab edilməsi nəticəsidir. Novruzun ilin ən əziz günü hesab edilməsi isə, yuxarıda deyildiyi kimi, onun əkinçilik və maldarlıq təsərrüfatı ilə sıx surətdə əlaqədar olması, əsas etibarilə təsərrüfatın bu şəkli ilə məşğul olan azərbaycanlının maddi həyatında əsas amil olan yazın, baharın ilk günü olması nəticəsidir.

Səməni bayramı

Mövsüm bayramlarının ikinci şəkli isə hər bir mövsümün qurtarıb yeni mövsümün başlanmasını göstərən müəyyən bir bitkinin, heyvanın və ya quşun xarəiqüladələşməsi, qüdsiyyətə qaldırılması və mövsümün özünə olan münasibətin ona həsr edilməsi yolu ilə ifadəsindən ibarət olmuşdur. Müəyyən fərqli cəhətləri ilə bərabər bütün dünya xalqlarında olduğu kimi, bizdə də müəyyən heyvanların, ya quşların qüdsiyyətə malik olduqları bəllidir. Ümumiyyətlə, heyvanlar, quşlar və bitkiyə qarşı belə münasibət, onların qədim insan həyatında oynadıqları rola, malik olduqları əhəmiyyətə əsaslanır. İndi belə izlər, qalıqları yaşamaqda olan totemizm də bunun nəticəsidir. Lakin mövsüm nəğmələrinin haqqında danışdığımız bu şəkli totemizmlə qarışdırılmamalıdır. Bunlar bir-birinə nə qədər yaxın olsalar da, hər-halda aralarında müəyyən fərqlər vardır. Birincilər insanın daha çox maddi həyatında böyük rol oynayan müəyyən bir heyvanın malik olduğu üstünlük qarşısındakı acizliyinə, onunla mübarizə, ona qalib gəlmək, onu istəklərinə tabe etmək arzusuna əsaslanırsa, ikincilər sadəcə olaraq, müəyyən bir mövsümü təmsil etdikləri üçün xüsusi qeyd edirlər. Yazın gəlməsini göstərən ən yaxşı əlamət bitkilər, güllər, çiçəklərdir. Heç təsadüfi deyildir ki, bir sıra xalqlarda yaz bayramı doğrudan-doğruya “gül bayramı” adını daşımaqdadır.

Biz yuxarıda rusaliya haqqında danışmışdıq. Slavyanca rusaliya sözünün latınca müvafiq yaz şənliyi olan /yəni qızıl gül bayramı/ sözündən çıxmış olduğuna indi heç kəs şübhə etmir.¹

Bizdə bu qəbildən olan mövsüm bayramlarından biri “Səməni nəğməsi” bayramıdır. Bu mərasim öz əvvəlki şəklini və məzmununu çox bişmiş bir halda olsa da, bu gün belə Azərbaycanda yaşamaqdadır. Müxtəsər desək, bu gün təqribən belə bir şəkildə davam etməkdədir:

¹ Соколов. «Русский фольклор», səh. 136.

Novruz bayramına az qalmış evlərdə taxıl göyərdilir. Onun bir hissəsi öz yaşıllığı ilə baharı təmsil etdiyi üçün bahar bayramı olan novruz bayramının süfrəsinə qoyulur. Əsas hissəsindən “səmən” yaxud “suman” halvası bişirilir. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, “suman halvası” sözünü bəzən bənzər ikinci “sufan kağızı” sözünə oxşadaraq, hər ikisinin bir kökdən çıxdığını və İsfahan sözü ilə əlaqədar olduğunu düşünürlər. Lakin bu, doğru deyildir. Bu söz bir qədər sonra izah ediləcəyi kimi “sufan kağızı”ndakı “sufan” sözü ilə deyil, haqqında danışılan “səmən” sözü ilə eyni kökə malikdir.

Səməninin istər əzilib şirəsinin çıxarılmasında, istərsə də bişirilməsində bütün el iştirak edir. Buna qatılan un da tək bir evdən deyil, iştirak edən bütün evlərdən yığılır. Səməninin içərisinə sındırılmamış badam, bu mümkün olmadığı təqdirdə isə sındırılmamış fındıq salınır. Hər evə verilən paya bundan da mütləq bir dənə salınmalıdır. Lakin bir adət olaraq bunu yeməzlər. Hər il bunu əziz bir şey kimi gələn il səməni vaxtına qədər saxlarlar. Xalq buna xeyir-bərəkət gətirən bir amil kimi baxır.

Artıq qatılmağa üz qoyan səməni qaynamağa başlayanda səməni bişirən sərkar qoca qarı ona fındıq, yaxud badam salır. Səməni bişirmə mərasimi də bu zaman başlanır. Qadınlar dəstə ilə səməni qazanının başına dolanıb, yallı gedir və səs-səsə verib bu nəğməni oxuyarlar:

Səmən, saxla məni,
İldə göyərdərəm səni.
Səmən, saldım badamı,
Qoymurlar bir barmaq dadam.
Səmən, bezənə gəlmişəm,
Uzana-uzana gəlmişəm.

Diqqət edilirsə, səməni mərasimində, tariximizin çox qədim dövrlərinə aid üç əsas xüsusiyyət birləşmişdir. Hər şeydən qabaq burada gözə çarpan xüsusiyyət bunun sehr və əfsun xasiyyəti daşmasıdır. Taleyə və bütün gələcəyi baharın vaxtında başlanmasından, təbiətin vaxtında oyanmasından, yerə səpdiyi taxılın yaxşı göyərməsindən asılı olan qədim əkinçi, azərbaycanlı torpağın oyanmağa başladığı günlərdə evdə, yəni öz əli ilə yaratmış olduğu süni şəraitdə taxıl göyərdir. Bununla o, yuxarıda deyildiyi kimi, bənzər hadisələr arasındakı daxili əlaqədən istifadə edərək təbiətə, onun tabe olmaq istəməyən amansız və əsrarəngiz qüvvələrinə

təsir etməyə çalışır. O, evdə süni surətdə səməni göyərtməklə geniş əkin yerlərinə səpmiş olduğu taxılın da beləcə göyerməsi üçün sehr edir.

Biz yuxarıda yağışın yağması üçün tətbiq edilən sehlər haqqında danışarkən suya ağ daş salmaq dəbini xüsusi ilə qeyd etmişdik. Yeri gəlmişkən demək lazımdır ki, bu dəb özü də bir sıra ünsür və əlamətlərindən göründüyü üzrə, "Avesta" ehkamları ilə əlaqədardır. Qarı daşı suya salmadan mütləq ballı xəşil bişirib yeməlidir. Bu, əfsunun vacibatındandır. Qarı bunu etməzsə, sehri heç bir nəticə verməz.

Bu bir tərəfdən "Xıdır-Xıdır" mərasimində danışıldığı kimi taxılın qüdsiyyətinə əsaslanmışdır. İkinci tərəfdən isə, görülən hər bir müqəddəs, pak, yəni xarüqülədə qüvvələr ilə əlaqədar olan işlərdən qabaq mütləq yemək lazım olduğu "Avesta"-da da xüsusi ilə qeyd edilməkdədir.

"Yüz səcdədən, min sədəqədən, on min qurban verməkdən daha əfzəl olan taxıl əkmək, yəni "qüdsiyyət əkmək", yəni "sağ və sol əli ilə, sol və sağ əli ilə işləyib, divləri qaçmağa məcbur etmək" üçün mütləq fiziki qüvvə lazımdır. Ona görə də:

"- Qoy (möbüd) bu müqəddəs sözləri xalqa çatdırsın. Yeməmiş heç kəs öz təsərrüfatında işləyə bilməz. Yəni müqəddəs iş görə bilməz. Bütün canlılar yeməklə diridir. Yeməksiz ölü."¹

Ahura-Məzda Zərdüştün "düşməni kim daha yaxşı məhv edə bilər?" – sualına cavab olaraq deyir:

"O iki adamdan ki, birisi doyunca yeyir, doyunca yeməyəndən çox yüksəkdir. Yalnız belə bir adam ölüm divinin hücumlarını məhv edə bilər".²

Buna görədir ki, qarı quraqlıq divini məhv etmək, yağış ilahəsi olan Tiştirini qüvvətləndirmək əfsunundan ibarət olan müqəddəs işinə başlamamışdan qabaq mütləq müqəddəs undan bişirilmiş ballı xəşil yeyir. Əgər o, bunu yeməzsə, Ahura-Məzdanın dediyi kimi, ölüm quraqlıq divinin hücumlarını dəf etmək, yağış ilahəsinə yardım etmək, yəni yağış yağdırmaq iqtidarına malik ola bilməz.

Qarı yağışın yağması üçün öz sehrini etmişdir. İndi taxılın göyerməsi üçün xüsusi bir sehr etmək lazımdır ki, o da evlərdə səməni göyərtməkdən ibarətdir. Səməninin xüsusiyyətlərindən biri budur. Lakin bu, yəni əfsunkarlıq xüsusiyyətinə malik olması heç də bu mərasimin

¹ Рагозина. «История Мидии»-142.

² Yenə orada-143.

başdan-başa yalnız sehr və əfsun aktından ibarət olması demək deyildir. Bu mərasimin əsl mənası, mahiyyəti onun daşınmaq olduğu ad ilə əlaqədardır.

Biz indiyə kimi bu mərasim haqqında heç bir yerdə, heç bir şey oxumadığımız kimi, bu sözün də hamıya bəlli olan mənasından başqa təfsiri haqqında heç bir mülahizəyə, fərziyyəyə təsadüf etməmişik. Ona görə də bu barədə heç bir biblioqrafik məlumat vermədən öz mülahizəmizi qeyd etmək istəyirik.

«Avesta»ya görə, Ahura-Məzdanın məskəni pəhləvi dilində Elbürc, indiki fars dilində isə Elbürz adı ilə məşhur olan müqəddəs Berezaid dağındadır. Əsatirə görə, yer üzündəki bütün dağların anası hesab olunan bu müqəddəs dağ Günəşin və ulduzların məkanından belə daha yüksəklərə qalxaraq, göylə birləşmişdir.

«Burada nə gecə, nə zülmət, nə soyuq və isti külək, nə öldürücü xəstəlik var».¹

Bu müqəddəs dağın bir neçə zirvəsi vardır. Bunların içərisində «Tair» adlanan zirvə dünyanın mərkəzi hesab olunur. Günəş, ay və ulduzlar da bu müqəddəs zirvənin ətrafında fırlanırlar.

Bu dağın cənub ətəklərində alimlərin indiki Kaspi-Xəzər dənizi olduğunu iddia etdikləri müqəddəs Vurukaş dənizi yerləşmişdir. «Avesta»ya görə, bu dəniz bir növ müqəddəs səmavi su mənbəyidir. Yer üzünə yağan bütün yağışlar da həmin Vurukaş dənizinin suyundandır. Ahura-Məzdanın öz əli ilə əkilmiş müqəddəs həyat və əbədiyyət ağacı da həmin bu dənizin suyu ilə təmin olunur. «Avesta»ya görə, bu ağacın çiçəklərinin adı «Xaom»dur. Əslində Vurukaş dənizinin suyundan olan ilk yay yağışları müqəddəs Xaomun tumlarını yer üzünə gətirir. Yeni bahar bu tumların yerə düşməsi ilə başlanır. Dağlarda Xaomun bu dünyaya məxsus bir növü də bitir. Bu çiçək qədim Midiyada ilahi bir qüdsiyyətə malikdir. İlk yazın ilk müjdəçisi olan bu çiçək hətta özünəməxsus bir mərasim də yaratmışdır. Elə bu mərasim günü kütləvi «Xaom toplanışı» təşkil edilir. Sonra böyük bir şənlik düzəldib onu əzir, şirəsini çıxarırlar. Bu şirə gözəl ətrə və məstedici bir təsirə malikdir. Etiqada görə, hətta allahlar özləri də bu müqəddəs içkidən istifadə edirlər.

Hər şeydən qabaq buna diqqət etmək lazımdır ki, Berezaid dağının «Avesta»dakı təsviri bizdə göyün quruluşu haqqındakı kosmoqonik etiqaqlarla son dərəcə yaxındır. Bizdə xalq arasında yaşayan əqidəyə görə: Göy yeddi qatdan ibarətdir. Göylə yerin birləşdiyi yer üfüqdür. Başqa cür

¹ Рагозина. «История Мидии», səh.176.

desək, göy üföqlərdə yerlə birləşməkdədir. Üföqdən sonra geniş, böyük bir su vardır. Bu suyun nəhayəti Qaf dağdır. Qafın o biri tərəfi zülmətdir. Simurğ quşu da burada yaşayır. Günəş, ay və ulduzlar Qaf ətrafında fırlanırlar. Onlar batdıqları zaman həmin dağın arxasına keçmiş olurlar. Oranı dolandıqdan sonra yenə də Qaf dağının şərq tərəfindən tulu edirlər.¹

Bəlli olduğu üzrə Qaf sonradan Elburz adlandırılan müqəddəs Berezaid dağına ərəblər tərəfindən verilmiş addır.

«Bütün dağların anası olan Qaf dağı ərəb ədəbiyyatında Günəş, ay və ulduzların məkanı olan Elbürc dağını əvəz eləyir.²

Simürq quşu isə A.A.Freymanın dediyinə görə «Avesta»da doğrudan-doğruya adı çəkilən əsatiri quşdur.³

Xaomun hələ «Avesta»dan daha əvvəllərə aid olan ən qədim mahnı «Som», yaxud «səm»dir. Əsl bizi maraqlandıran da onun həmin bu adıdır.⁴

Bu müqəddəs çiçəyin adı bizə hər şeydən əvvəl doğrudan da çox gözəl ətrə malik olan və indi belə bir çox yerlərdə şirəsi alınan (arağı çəkilən) «Yasəmən» yaxud «səmən» çiçəyini xatırladır. Xüsusilə bir sıra lüğətlərdə bunun adını bizim indi bildiyimiz şəkildə deyil, «Əsim» yaxud «Yasəm» şəklində yazılması da bunun həmin «Səm» çiçəyi ilə əlaqədar olması ehtimalını qüvvətləndirir.

İkinci tərəfdən, qədim Midiyada «Səm» çiçəyinin bu qədər qüdsiyyət qazanmasının, belə fövqladəlik kəsb etməsinin bir səbəbi, onun yazın ilk çiçəyi olması ilə əlaqədardırsa, digər tərəfdən də bu çiçəyin qədim insanın nəzərində bir sıra «heyrətamiz» xüsusiyyətlərə malik olmasıdır. Bəllidir ki, yazın ilk çiçəkləri içərisində yalnız belə xüsusiyyətlərə malik olanları qədim insanın nəzərində adi çiçəklikdən çıxıb belə qüdsiyyət kəsb edə bilərdi. Bu mənə etibarilə «Yasəmən» çiçəyinin

¹ Сборник мат. по опис. мест. и плем. Кавказа. XII, II səh – 205.

² Записки коллегии и востоковедов. Й. Р.А.Эрлих – «Иблис музыкант» səh. 393.

³ Н.К.Дмитриев – «Турет. народные сказки» səh - 567

⁴ Bu çiçəyin adı Hind əsatirində də burada qeyd edildiyi kimi «Som», yaxud «Səm»dir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bunun «Rikvedaya» nisbətə daha sonrakı dövrlərə aid olan «Avesta»da «Xaom-xom» şəklində işlədilməsi bunların yeni şey olduğuna şübhə törətməməlidir. Burada ya sadəcə olaraq kəlmənin əvvəlində olan «S» səsi «ya keçmiş, ya alimlər tərəfindən oxunduğu zaman düzgün oxunmamış, yaxud ümumiyyətlə əski dinin əsaslarına zidd gedən, onları məhv etməyə, aradan qaldırmağa, bu mümkün olmadığı təqdirdə isə heç olmazsa dəyişdirməyə çalışan Zərdüşt tərəfindən bu şəkllə salınmışdır. Hər halda açıq görünür ki, «Avesta»da rast gəldiyimiz «Xaom-Xom» «Avesta»dan əvvəlki «Som», yaxud «Səm»dən başqa bir şey deyildir.

özünün də belə xüsusiyyətlərə malik olması bu ehtimalı qüvvətləndirən ikinci bir səbəbdir.

«Bürhani-qate» yasəmən haqqında danışaraq:

«Fikri açan, qüvvətləndirən bir çiçəkdir»¹ deyir.

«Firuzabadi» lüğətində bir belə bir tərifi rast gəlirik:

«İstişmami pir və salxurdələrə nafe» və surai-bəlgəmiyyəyə və zükam arizəsinə müfidir. Çiçəyinin suyundan üç gün mütəmadiyən şüüb rəhmdən aqan dəmi qət etməkdə mücərrəbdir»²

«Rəsmli qamus» yasəməninin dağlarda bitən yabanı növü haqqında belə deyir:

«Müqəvvi, tərlədici, müsəllə və bir az uyuşdurucu bir nəbati-tibbi olub xaricə (xanəzir) və əkrəan ifrinciyəyə qarşı istemal olunur»³

Beləliklə, yasəməninin də həmin «Səm» çiçəyi kimi mənfəətli, qüvvətləndirici, bir sıra xəstəlikləri sağaldan, nəhayət, bir qədər də nəşə gətirən xasiyyətlərə malik olduğu bilinir. Bunlar və burada saymağa lüzum görmədiyimiz daha bir sıra başqa xüsusiyyətlər bu çiçəyin qədim insanın nəzərində çox asanlıqla müqəddəsleşməsinə səbəb ola bilərdi. İndi də xalq içərisində «Yasəməninin düşər-düşməzi olar» deyərlər. Yəni xalq içərisində bu çiçəyin müəyyən evlər üçün uğurlu, müəyyən evlər üçün isə uğursuz olmasına etiqad vardır. Bu etiqad xalq içərisində bu çiçəyə, insanlara xeyir və ziyan verə biləcək xarüqülədə bir qüdrətə və təsir iqtidarına malik bir amil kimi baxıldığını göstərir. Həmin bu etiqad «Səmənini» haqqında da eynilə belədir. Onu da hər evdə bişirmək olmaz. Hər yerdə bir növ «ocaq» hesab edilən evlər və adamlar vardır ki, «səmənini» yalnız həmin evlərdə, həmin adamların rəhbərliyi altında bişirilir. Bunlardan görünür ki, keçmişdə bu çiçəyi əkmək, ona xidmət etmək, toplayıb şirəsin çıxarmaq, müqəddəs «səm» içkisini hazırlamaq və s. ancaq müəyyən imtiyazlı adamlara, yəni möbidlərə – muğlara məxsus idi. Eləcə də bu iş ancaq müəyyən müqəddəs evlərdə – xüsusit ibadət xanələrdə icra edilirdi. Beləliklə bizcə, «səmən» yaxud «Yasəmən» «Avesta»da müqəddəs «Xaom» - «Xom» adı ilə tanıdığımız «səm» çiçəyi-dir ki, haqqında danışdığımız «səmənini» mərasimi də bu çiçəyin təmsil etdiyi yaşıllıq, oyanmış təbiət, yəni baharı qarşılamaq mərasiminin bugünkü şəkli düşmüş qalıdır.

¹ Bürhani – Qate, səh. 291.

² Qamusi-firizabadi – IX c., səh. 538.

³ Rəsmli-Qamusi-osmani, səh. 107.

Səməni bişdiyi zaman qadınların qazanın başına fırlanaraq, nəğmə oxumaları da bunun bayram mərasimi qalığı olduğunu göstərir. Çünki:

«Hər bir tayfanın oyun və rəqslərdən ibarət müəyyən mərasimlərə malik olan öz müntəzəm bayramları olmuş, xüsusilə rəqslər hissəsini təşkil edir».¹

Xalqın səməniyə nə dərəcədə müqəddəs bir amil kimi baxdığı nəğmənin ilk misrasından da açıq-aydın görünməkdədir:

Səməni, saxla məni!

Bu misradan görünür ki, xalq açıqdan-açığa səməniyə qapılmış, onun mərhəmətinə sığınmışdır. Hər kəs özünün sağ-salamat qalmasını həmin «səməni»nin iradə və qüdrətindən asılı zənn etmişdir.

Bu mərasimin də o birilər kimi daha ətraflı bir surətdə toplanması və xüsusilə nəğməsinin yeni və daha mükəmməl variantları şübhəsiz ki, bizə yeni dəlillər verə biləcəkdir. Bizcə, nəğmənin son «səməni» bezana gəlmişəm» misrasındakı «bezan» sözü də müqəddəs həyat ağacının məkanı olan «Berezaid» dağının adı ilə müəyyən dərəcədə əlaqədardır.

«Səməni»nin indi «yasəmən» çiçəyindən deyil, buğdadan, undan hazırlanması isə bu mərasimin üçüncü xüsusiyyətini təşkil edir ki, bu da yenə də Zərdüşt ehkamlarında taxılın daha böyük əhəmiyyət kəsb etməsi ilə əlaqədardır. Bəlli məsələdir ki, əgər yazın açılmasını yabanı şəkildə bağlarda bitən çiçəklə əlaqələndirmək hələlik ancaq daş alətlərdən istifadəyə məcbur olan qədim azərbaycanlının yalnız hazır ot kökləri, hazır meyvələr, bir sözlə, becərilməyən bitkilərlə təyyüş etdiyim dövrə aid isə bu çiçəyin taxılla əvəz edilməsi artıq metal alətə malik olan, yeni müəyyən dərəcədə inkişaf etmiş əcdadımızın becərilən bitkilərdən istifadə etdiyi – artıq oturaq əkinçilik təsərrüfatına keçmiş olduğu dövrlərə aiddir. Təsərrüfatın bu şəklinə isə «Avesta»da nə dərəcədə böyük əhəmiyyət verilməsi aydındır.

Beləliklə, «səməni» mərasimində daha qədim dövrlərə aid olan müqəddəs «səm» çiçəyinə qarşı bəslənən münasibət yeni oturaq əkinçilik təsərrüfatının əsasını təşkil edən taxıl və onun bu yeni dövrdə kəsb etmiş olduğu qüdsiyyət və əkinin yaxşı göyərməsi üçün icra edilən sehr və əfsun kimi üç xüsusiyyət birləşmişdir. Bunların hər üçü isə qədim Azərbaycanın maddi həyatında əsas rol oynayan bahar fəslini qarşılamağa, ona bəslənən münasibəti geniş ümumiləşdirmə yolu ilə inikas və ifadəsindən ibarətdir.

¹ Ф.Энгелс. Происхожд.семи частной собств. К.Маркс и Ф.Энгелс со 4 том. XXI, 1937. səh.72.

Mərasim və mövsüm nəğmələrimizin qeyd olunmalı əsas cəhətlərindən birisi onların müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif təsirlərə məruz qalaraq uğramış olduqları təbəddülat məsələsidir. Demək olar ki, burada qeyd olunan nəğmələrin, eləcə də onlara aid olan mərasimlərin heç biri bu təbəddülatdan, bu təsirlərin nəticəsi olaraq əmələ gəlmiş qarışıqlardan öz yaxasını qurtara bilməmişdir. Tədqiqat göstərir ki, bu qarışıqlar daha qədim dünya dövründən saxlanaraq, son azalmalara qədər davam etmişdir. Buna misal olaraq yuxarıda «Hodu-Hodu» bəhsində deyilmişləri göstərmək olar. Bunlar qədim Midiya əsatininin adət və ənənələrini Zərdüştdən daha əvvəlki dövrə aid olanlara nə şəkildə birləşdiklərini, uyuşduqlarını buradakı ziddiyyətlərini və bunların nəticəsi olaraq əmələ gəlmiş qarışıqları müəyyən dərəcədə göstərir. Nağıllarımızda, eləcə də inam və etiqadlarda bu gün belə ilana qarşı mənfi və müsbət mənada ikitərəfli münasibət, bunun ən yaxşı misalıdır. Bir tərəfdən xalq arasında «İlanın ağına da lənət, qarasına da», «İlanı görəne lənət, görüb öldürməyəne lənət, öldürüb basdırmayana lənət» və s. kimi atalar sözü olduğu halda, ikinci tərəfdən daha qədim divlərin yadigarı olan sehirlə nağıllarımızda o, bir hami, yol göstərən hökmdar, nəhayət, fəvqitəbii qüvvətə, gücə malik bir allah, bir totem kimi görünməkdədir, hətta onun ağzının suyu belə insana fəvqitəbii bir qüvvət verir. O, hər kəmin ağzına tüpürür, yaxud dilinin altında saxladığı daşı verirsə, həmin dəqiqədən etibarən o adamı təbiətin adı insanlar üçün dərk edilməz olan ən xəyali sirlərinə vaqif olur. O, heyvanların, otların çiçəklərin, daşların dillərini başa düşür. Hər şey onu səsləyərək: “mən filan xəstəliyin dərmanıyam” deyir.

“Avesta”nın yaranması ilə xalq ədəbiyyatımızda əmələ gəlmiş qarışıqlara, iki tərəfliliyə daha çox misallar göstərmək olar. Lakin məsələ bir bununla qurtarmır. Bizim xalq ədəbiyyatımız daha sonrakı dövrlərdə baş vermiş siyasi-mədəni və ticarət əlaqələrinin nəticəsi olaraq bir sıra təsirlərə də məruz qalmışdır. Ümumiyyətcə, Azərbaycanın coğrafi mövqeyi, onun məşhur yollar üzərində olması üçün imkan və şərait yaratmışdır. Çox qədim zamanlardan bəri arası kəsilmədən davam edən ticarət əlaqəsi, ara-sıra baş verən böyük və kiçik istilalar, özünə görə müəyyən dərəcədə rol oynamış mədəni əlaqə nəticəsi olaraq hətta Avropa xalqları üzərində belə özünü çox qüvvətli bir şəkildə hiss etdirən qədim Hindistan təsiri də az iş görməmişdir. Buna misal olaraq, nağıl və əfsanələrimizdə çox məşhur olan Simürq quşunu göstərmək olar. Hamıya məlumdur ki, bu əsətiri quş, eləcə də onun adının daşdığı mənə haqqında elm aləmində bir sıra iddia və fərziyyələr vardır. Bəziləri onun arxasına adam və yük alacaq

qədər böyük olduğuna əsaslanaraq/ bizdə məşhur “Məlikməmməd” nağılında olduğu kimi/ Simürq kəlmələrindən ibarət olub otuz quş demək olduğunu iddia edirlər. Bəziləri bunu Siyahmürq, yəni qara quş deyə təsvir edirlər. Məşhur türk yazıçılarından Ziya Göyalp isə quşu türk əsatirindəki Toğrul quşu ilə müqayisə edərək üçüncü yeni bir fikir ortalığa atır. Bu alim özünün “Əski Türklərdə ictimai təşkilatla məntiqi təsniflər arasındakı tənazir”adlı əsərində bu münasibətlə danışaraq deyir:

“Ağbaba ixtiyarlayınca 2 yumurta yumurtlamış, birincidən baraq çıxarmış ki, çox qoşmaqda və ovu mühafizə etməkdə əmsalinə faiq idi. Digərindən Ağbabanın son yavrusu doğarmış”.

Ziya Göyalp bu əfsanəni “Divani-lügəti-türk”dən götürmüşdür, bəlli olduğu üzrə, Mahmud Kaşğari öz lüğətinin birinci cildinin 315-ci səhifəsində bu barədə eyni ilə belə yazır:

/Baraq çox tüklü bir itdir. Türklərin etiqadına görə Ağbaba quşu qocalıqda iki yumurta yumurtlamış. Yumurtalardan birisindən baraq çıxarmış. Ov üçün saxlanılan bu it, itlərin ən sürətli qaçanıdır. O biri yumurtadan bir bala çıxarmış ki, bu da Ağbabanın axırncı balası olurmuş/.

“Baraq” sözüne biz “Kitabi Dədə-Qordud”da da rast gəlirik. “Bamsı Beyrək” boyunda Bamsı Yağıcı Fatmaya belə deyir:

And içirəm bu göz yağır qısağa
Qrav ata vardığım yox.
Evinizin ardı dərəcik deyildimi ?
İtinizin adı Baraq deyildimi?
Sənin adın oynaşlı Yağıca Fatma deyildimi?
Dəxi eybini açarım, bəlli bilgil.

Bu söz indi belə “paraq” şəklində xalq içərisində işlənməkdədir. “Eşidib paraqı qırxarlar, amma bilmir harasından qırxarlar” kimi atalar sözləri də vardır. Beləliklə, “Baraq”ın it olması və Ziya Göyalpın qeyd etdiyi “Ağbaba” əfsanəsi ilə əlaqədar olması doğrudur. Lakin məsələ burasındadır ki, bunların heç birinin Simürq ilə əlaqəsi yoxdur.

Təfsirlərin hər üçündən görünür ki, alimlər Simürq sözünü iki kəlmədən ibarət mürəkkəb bir ad kimi götürürlər. Diqqət edilirsə, bunda da bu alimlər haqlıdırlar. Bu söz, doğrudan da, iki kəlmədən ibarət mürəkkəb bir addır. Lakin kəlmənin son hissəsinin farscadan “quş” demək olan “mürq” şəklində olması, Simürqun özünün də quş olması alimlərin

yanlış yola düşmələrinə səbəb olmuşdur. Bunlar sözün ikinci hissəsini izah etməyə çalışır, özü də onu bəzən si-otuz, bəzən siyah-qara, bəzən də səg-it deyər, mənə verirlər.

Tədqiqat göstərir ki, Simürq, yaxud Zümrud quşu da ərəblərdəki “Rox”, yunanlarda və romalılardakı “Kumant”, misirlilərdəki “Maspero”, Babildəki “Saqqe”, ruslardakı “Jar ptisa” və sair kimi Günəş və ayla əlaqədar olan əsatiri bir quşdur. Azərbaycanda məşhur olan bir əfsanəyə görə, Süleyman peyğəmbər Simürqü tapmaq üçün quşların ən qocasını yanına çağırır. Qoca quş Simürqün yerin nəhayətində və göyün başlanğıcında, Günəşin tulu etdiyi yerdə yaşadığını deyir. Süleyman peyğəmbər quşdan ona yardım etməsini rica edir. Qoca quş onu Günəşin tulu etdiyi yerə aparır. Süleyman peyğəmbər orada çox böyük bir qələçə-saray görür. Burada qırx otaq vardır. Bunların 39-da bəzər div yatır. Qırxıncı otaqda yatmış divlər padşahı qızının başının üstündən bir qəfəs asılmışdır. Simürq həmin bu qəfəsin içindədir.

Göründüyü üzrə, bu əfsanədə hələ divlərin işıq, Günəş allahı kimi tanındıqları qədim dövrlərin əlamətləri, izləri yaşamaqdadır. Lakin bizi maraqlandıran bu deyildir. Biz burada həm də Simürqun Günəşlə əlaqədar olduğunu görməkdəyik. Nağılda Simürqün şər qüvvələrinin başlıcalarından birisi olan barışmaz düşmənçiliyi də bu quşun xeyir qüvvələri ilə, dolayısı ilə də Günəşlə, ayla əlaqədar olduğunu göstərir. Günəşlə, ayla əlaqədar olması alimlər tərəfindən düzgün təfsir olunmayan adından da görünməkdədir.

Simürq sözü yuxarıda deyildiyi kimi, doğrudan da, iki sözdən ibarət mürəkkəb addır. Tədqiqat göstərir ki, əslində bu quşun adı nə Si-mürq, nə siyah mürq, nə də sək-mürq olmayıb, Sim-ruxdur ki, bu da ay sifət, aybəniz deməkdir. Doğrudur, “sim” daha sonrakı fars dilində “gümüş” demək olduğu üçün bu ad da bu saat aybəniz deyil, zərrux, yəni qızılbəniz qəbilindən olub gümüşbəniz kimi də ifadə etməkdədir. Lakin “sim” sözünün farslardakı gümüş mənasını daşması daha sonrakı dövrlərə aiddir.

Ümumiyyətcə, elm artıq sübut etmişdir ki, parlaq metal və daşlar hamısı aralarındakı bənzəyişin nəticəsi olaraq qədim insan tərəfindən Günəşlə, ayla əlaqələndirilmişlər, buna görə də heç səhv etmədən ehtimal etmək olar ki, gümüş də parlaqlıqda aya bənzədiyi üçün, əslində “ay” demək olan “sim” adı verilmişdir.

Biz yuxarıda görmüşdük ki, “sim” yaxud, “səm” və “som” əslində müqəddəs “xaom-xom” çiçəyi və ondan hazırlanan içginin adıdır. Müqa-

yisəli tədqiqat göstərir ki, müruri zamanla bu əsatir özü ayla birləşmiş, bu söz də doğrudan-doğruya ay mənasını daşımağa başlamışdır.

Müqəddəs “səm” içkisinin “ay” kimi sarımtıraq parlaqlığa malik olması hələ qədimdə onları bir-biri ilə əlaqələndirmək üçün müəyyən bir zəminə yaratmışdır. Onun insanı təbii halından çıxarmaq və müxtəlif xəstəliklərə dərman olmaq kimi şəfanəzir bir təsirə malik olması isə bu çiçəyi, eləcə də içkinin xarüqülədə bir qüvvəyə malik olması etiقادını yaratmış və yavaş-yavaş bir qüdsiyyətə səbəb olmuşdu.

Etiqada görə, “səm” həyat və əbədiyyət içkisidir. Çünki o, bir sıra cismani xəstəliklərin dərmanı olduğu kimi, eyni zamanda öz məstedici və nəşələndirici təsiri ilə insanın mənəvi, ruhi xəstəliklərini də sağaldır. O, insana yeni ruh verir, insanı maddi aləmdən ayıraraq, mənəvi bir aləmə qaldırır. Beləliklə, qədim insanda onun insanın günahlarını təmizləyən bir amil olması etiقادı yaranmışdı. “Sim”in insanda xüsusi danışmaq həvəsi oyatması, insanda danışmaq üçün xüsusi əhvali-ruhiyyə yaratması onun yaradıcılıq səbəbi olması əqidəsini əmələ gətirmişdir. Beləliklə, o, sözün, nəğmənin, şairin, duanın yaradıcısı, müsəbbibi kimi qəbul edilməklə, eyni zamanda bunun nəticəsi olaraq möbidlərin, muğların, hətta peyğəmbərin özünün belə rəhbəri hesab olunmağa başlamışdı.

“Avesta”da Zərdüşt ilə Ahura-Məzda arasında olan sual-cavab şəklində gedən böyük bir ayin vardır. Bu ayində peyğəmbər “Xaomun” məziyyətləri haqqında danışır. Ayindən bu müqəddəs içkini yalnız insanlar deyil, hətta allahların özlərinin belə içdikləri görünür. “Xaom”un qüdsiyyətinə olan bu etiقاد yuxarıda deyildiyi kimi mürur zamanla “səm”in ayla birləşməsinə səbəb olmuşdur. Çünki müəyyən etiqada görə allahlar ayın işığını itirmişlər. Guya ki, ayın getdikcə incəlməsi və nəhayət tamamilə yox olması da bunun nəticəsi imiş. Etiqada görə, o, hər ayın başlanğıcından 15-nə qədər Günəşdən qüvvə almaqla böyüyür, dolğunlaşır, kəmalə yetdikdən sonra isə ayın sonuna qədər allahlar tərəfindən kiçildilmiş.

Beləliklə, deyilənlərdən görünür ki, “Simürq” sözünün birinci hissəsi əvvəldə müqəddəs həyat, əbədiyyət çiçəyi və içkisi, daha sonralar isə “ay” demək olan “səm”, ikinci hissəsi isə “üz”, “dəniz”, bəlkə də, “surət”, “timsal” demək olan “rux” sözlərindən əmələ gəlmişdir, bu sözün sonralar “Simürq” şəklinə düşməsi, yəni ikinci hissənin sonundakı “x” səsinin “ğ” ilə əvəz olunması çox güman ki, ərəb əlifbası ilə bir yerdə yazıldığı zaman birinci hissəsinin son səsi olan “m”in ikinci hissə ilə birləşmədə “quş” demək olan “mürğ” kəlməsi ilə oxşaması nəticəsidir ki, bu da alimlərin

yanlış təfsirinin əsas səbəbini təşkil etmişdir. Diqqət edilirsə, Simürğün ikinci adı olan Zümürüd də, /züm-rüd/ bu sözün “Söhrab-Zöhrab”, “Almas-Almaz” kəlmələrində olduğu kimi birinci səsi “z”-ya, ikinci səsin isə “d”-ya çevrilmiş şəkildən ibarətdir. Lakin burada bizi maraqlandıran əsas məsələ bundan, Simürğ sözünün “simrux” olmasından ibarət deyildir. Biz bu quşun qədim Hindistan əsatiri ilə də əlaqədar olmasını demək istəyirik. Əlbəttə, bunun əslində qədim Midiyadanmı Hindistana, yaxud Hindistandanmı Midiyaya keçmiş olduğunu demək və sübut etmək çox çətinidir. Bu yalnız bir bizə aid deyil, ümumiyyətlə, xalq ədəbiyyatşünaslığı sahəsində bu zümürədən mübahisəli məsələlər çoxdur. Lakin hələlik bu məsələni həll etmək mümkün deyilsə də, hər halda bu əlaqənin varlığı inkaredilməz bir həqiqətdir. Tədqiqat göstərir ki, “səm” kəlməsi qədim hind əsatiri və əfsanələrində də ayla əlaqədardır. Misal üçün, qədim hind əfsanəsinə görə “səm” “daşşıyın” 27 qızının əridir ki, bu əslində 27 mənzuməyi-şəmsiyyənin xalq əfsanələrindəki inikasından başqa bir şey deyildir. İkinci bir əfsanəyə görə, «səm»in “tara” ilə evlənməsindən doğulmuş “budxa” ilahəsi ay dünyasını yaratmışdır. Bunlardan başqa hind kosmoqoniyasına görə, göy səkkiz qatdan ibarətdir. Yuxarıdan üçüncü qatı “səm-lok”dur ki, burası ayın məskənidir. Daha sonrakı dövrlərə aid olan hind ay ilahəsinin adı “səm-candrimes”dir. “Riqvedadan sonrakı hind dilində isə “səm” doğrudan ay mənasında işlənmişdir.¹

Beləliklə, bu iki xalq arasındakı mütəqabil əlaqə təsirinin bunların hər ikisinin xalq ədəbiyyatında nə qədər dərin iz buraxmış olduğu görünməkdədir. Belə misalların sayını daha da artırmaq mümkündür. Özü də tək bir Hindistan deyil, bir sıra ölkələrin, xüsusilə qədim yunan mədəniyyətinin bu sahədə oynamış olduğu rol inkaredilməzdir. Bunların əlamət və izləri bu gün də xalq ədəbiyyatının ayrı-ayrı növlərində özünü göstərməkdədir. Lakin məsələ bununla da bitmir. Tarixin daha sonrakı dövrlərində baş vermiş basqın və istilalar da burada böyük rol oynamışdır

¹ Qeyd etmək lazımdır ki, Simürğün ikinci belə əsatiri quş, bəzən nə isə kartənkələ şəkildə təsvür edilən “Səməndər” də əslində həmmən bu “səm” sözü ilə əlaqədardır. Əsatirə görə səməndər müəyyən yaşa çatdıqdan sonra öz sinəsindən qalxan bir odla yanıb külə dönür. Sonra həmmən külün içərisində son qor öz-özünə közərir, canlanır və yenidən Səməndərə çevrilir. Bu proses sonsuz və nəhayətsiz olaraq təkrar olunur. Aydın ki, bu da qədim insanın, ayın gündüzlər çıxıb gecələr batması, yaxud ayın sonunda onun məhv olub, ayın əvvəllərində yenidən doğması və getdikcə böyüməsi hadisəsinin əsatiri bir şəkildə özünə məxsus izah və ifadəsindən ibarətdir.

ki, bunların da içərisində ərəb istilası və onunla gələn islam təsiri xüsusi olaraq qeyd olunmaqdadır.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, islamiyyət əski dini görüşləri məhv edir, bu mümkün olmadığı təqdirdə isə hər bir ənənəyə, mərasimə islami bir rəng verməyə çalışır.

İdeoloji sahədə aparılan bu mübarizə xüsusi ilə “Kitabi Dədə-Qorqud” boylarında açıq görünməkdədir. Burada qara paltarlı dərvişlərin, tat ərnlərinin islam təbliğatı apardıqları doğrudan-doğruya qeyd olunur. Bu xüsusi təbliğatçıların başqa biri “bıgı qanla” “əməncər” də peyğəmbərin sadıq əshabələri kimi xalq içərisində islamlaşdırma işləri aparırlar. Ancaq dini qövmi inam və etiqadlar, adət və ənənələr daha qüvvətli olduğu üçün aparılan bu təbliğat işləri Dədə Qorqudun nüfuz və təsiri qarşısında çox sönük qalır. Lakin daha böyük bir gücə əsaslanan bu təbliğat müruri-zamanla yerliliyə qalır, ozanlıq bir sənət olaraq tamamilə ortadan qaldırılır. Xalq ədəbiyyatımızın başqa növləri kimi, haqqında danışdığımız mərasim, mövsüm nəğmələri də bu islamlaşdırılmadan yaxasını qurtara bilmir. Bunu biz buradan nümunə verdiyimiz nəğmələrin, demək olar ki, hamısından görürük. Əslində islamiyyətdən çox əvvəllərə aid olan “Koskosa”dakı Quran, məscid sözləri, bəzi nəğmələrdə Əlinin, Məhəmmədin adlarının çəkilməsi də bunun nəticələridir. Bundan başqa aparılan bu islamlaşdırma siyasətinin nəticəsi olaraq mərasimlərin mənşəyi haqqında da xüsusi əfsanələr vardır. Misal üçün, əslində su ilə əlaqədar və ayın isti quraq günlərində icra edilən qədim “baba-Süccəddin” mərasiminin məzmunu və mənşəyi tamamilə dəyişdirilir. Bu mərasimdə əfsunkar bir adət olaraq hamı bir-birini sulayırdı. Mərasimin özünə görə bir nəğməsi də var idi. Yeni yaranan dini-islami əfsanə isə bu günü Ömər in öldürülməsi ilə əlaqələndirilmişdir, guya ki, Əli tərəfdaşlarından olan bir dəyirmançı Öməri dəyirmanda öldürür. Həmin gün səhər tezdən Əli bu dəyirmanın yanına gəlir. Dəyirmançı adamların yanında məsələni ona açma bilmədiyini üçün Əli bir ovuc su götürüb ona atır, yəni gözyaşını verir. Mərasimin inqilaba qədər xalq arasında yaşayan nəğməsi də bu əfsanəyə uydurulmuş və tamamilə Əlinin tərifi, Ömər in təhqir edilməsinə həsr edilmişdir. Yaxud çərşənbə günü damlarda od yandırılması Muxtarın yezid hakimiyyəti əleyhinə üsyanı ilə əlaqələndirilmişdir. Əfsanəyə görə, Muxtar bu yolla üsyan vaxtını, guya ki, öz tərəfdarlarına xəbər vermişdir. Yaz bayramı olan Novruz günü Əlinin taxta çıxması günü kimi yeni bir rəng verilmiş üskülər İsmayıl əfsanəsi ilə əlaqələndirilmişdir.

Əfsanəyə görə, İbrahim peyğəmbər oğlu İsmayılı qurban kəsmək üçün Minaya apardığı zaman İblis onu Allah əmrindən çıxarmaq üçün yeddi dəfə müxtəlif qiyafələrdə qarşısına çıxır. Hər dəfə bir yol ilə onu aldatmağa, bu işdən saqındırmağa çalışır. Lakin İbrahim peyğəmbər onu tanıyır və hər dəfə yeni bir daş ataraq yanından qovur. Üskülər guya ki, bununla əlaqədar imiş.

Beləliklə, haqqında danışılan və mövsüm nəğmələri sayılan və sayılmayan müxtəlif təsirlərin nəticəsi olaraq öz saflığını və bəkarətini istər-istəməz itirmişdir. Bunların hərəsindən bir şey qəbul etmiş və hər dəfə bir qədər daha dəyişilmişdir. Vəziyyətin belə olması, əlbəttə ki, bunların tədqiq və təyininin müəyyən dərəcə çətinləşməsinə səbəb olmuşdur. Lakin bütün bu çətinliklərə baxmayaraq, bunları araşdırmaq, tədqiq və təyin etmək bu günün qarşıda duran vəzifələrindən birisidir.